

Ярослава Верменич

**НОВА ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА
ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА:
ЕКСПЛІКАЦІЯ ТЕРМІНІВ**

На рубежі ХХ і ХХІ століть несподівано актуалізувалися проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень. Якоюсь мірою цю актуалізацію стимулювали геополітичні зміни на планеті і вплив постмодернізму на осмислення підвалин суспільного буття. Далася, очевидно, ознаки і вичерпаність традиційних еволюціоністських, хронополітичних підходів, усвідомлення того, що національні історичні метанаративи далеко не повною мірою відображають специфічність буття людини у локалізованих соціокультурних середовищах. Популярні на межі тисячоліть міждисциплінарні підходи створили ґрунт для перенесення ваги в соціогуманітарних дослідженнях на об'єкти, які традиційно вважалися другорядними чи периферійними – регіональні й локальні соціуми. Реакцією на уніфікаторські тенденції глобалізації стали “гібридні” теорії глоболокалізму й глокалізації – як визнання значимості локальної складової у глобальних процесах і тісного взаємопереплетення глобального й локального.

Науковий напрям, який сьогодні позиціонує себе як нова локальна історія і досить виразно протиставляє себе краєзнавству й провінціології, базується на історико-культурних підходах, які переносять акценти з дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори. Пошук шляхів “подолання теоретико-методологічної порогової не/сумісності ”старої” і “нової” традицій”¹ виходить, як правило, з визнання основоположного значення того лінгвістичного повороту у філософії історії, який відбувся у другій половині ХХ ст. Перехід від традиційного історичного дослідження, ґрунтованого на суворому документалізмі, до історієписання як процесу такої авторської репрезентації фактів, в якій є місце довільним висновкам і навіть “референційним ілюзіям”, зламав старий стереотип “єдиноправильних” версій історичного процесу. Виявилось, що історичний дискурс не відбиває “усе як було”, а лише пропонує певний набір метафор, мовних засобів, за допомогою яких кожен історик по-своєму організує своє дослідницьке поле. А, отже, прагнення до абсолютної істини в історіографічній практиці є утопічним, а всі конструкції

¹ Маловичко С.І., Мохначева М.П. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках “не/совместимости” // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

“напрямів” і “підходів” умовними. “Точки зору на предмет визначають поле можливостей, методологію досліджень і обрії релевантності концепцій”².

Усвідомлення цієї релевантності дало могутній поштовх термінологічним дискусіям, покликаним бодай якоюсь мірою “упорядкувати” структуру сучасної гуманітаристики. Виникла безліч питань, без задовільного розв’язання яких історіографічний процес міг би хаотизуватися до такого стану, коли розмова про смисли і значення стає безпредметною. Йдеться насамперед про співвідношення макро- і мікроісторії, “подієвої” і “соціальної” історії, уточнення граней перетину історичної науки, історії історичної думки, інтелектуальної, культурної історії, про внутрідисциплінарні і міжгалузеві відносини у сфері гуманітарних наук. А також про “пошук імені” (метафора Т.Попової) тих дисциплін і субдисциплін, які виникають на міждисциплінарних стиках. Адже “рух наукового знання, як відомо, відбувається у руслі понять. Це – закономірний процес теоретизації будь-якої наукової галузі, показник її розвитку”³.

Очевидно, що на шляху впорядкування термінологічного арсеналу історичних наук сьогодні вже неможливо обійтися без диференціації предметних полів і дисциплінарних повноважень локальної (“старої” і “нової”) історії, регіоналістики, історичного краєзнавства та інших суміжних наукових напрямів. Створений спільними зусиллями ставропольських і московських науковців науково-освітній центр “Нова локальна історія” активно пропагує ідею дисциплінарної ієрархії сучасного гуманітарного знання з позицій історико-культурної парадигми теорії історії. З врахуванням того, що “історичний ландшафт” не даний історичному: історик має його вибудувати сам”, пропонується нетрадиційне бачення співвідношення регіоналістики/регіонології, краєзнавства/історичного краєзнавства, локальної історії/нової локальної історії, провінціальної/регіональної місцевої історії й історіографії. Аналогічними пошуками зайнятий створений у Рязанському державному педагогічному університеті “Центр історичного регіоназнавства і краєзнавства”⁴.

Не залишилася осторонь цих шукань і вітчизняна історична наука, про що свідчить, зокрема, становлення історичної регіоналістики як своєрідного мезорівня, який дає змогу оптимізувати співвідношення макроісторичної і мікроісторичної версій соціогуманітаристики. Криза популярного у першій половині ХХ ст. макроаналізу обернулася тривалими блуканнями істориків у широкому діапазоні між описовістю

² Див.: Кукарцева М.А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 44-55.

³ Полова Т. Историографический процесс: к экспликации понятия // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик. – Ч.6(7). – Ч.2. – К., 2001. – С. 323.

⁴ Маловичко С.И., Мохначева М.П. Указ. соч.

краєзнавства і умоглядними просторовими конструкціями постмодернізму. Повернення до генералізації стало можливим на ґрунті своєрідного територіального впорядкування знань про минуле, у руслі соціальної історії, введеної у просторово-часовий контекст. Історична регіоналістика з'явилася на міждисциплінарному стику історії, географії, економічної науки, демографії, етнології, культурології, теорії управління. Вона досліджує генезу конкретних локусів і топосів, але не всіх, а лише тих, які тією чи іншою мірою причетні до процесів регіоналізації. Сьогодні вже можна говорити про те, що привнесення у сферу історичного знання хорологічних і геокультурних підходів не тільки прокладає шлях до предметного дослідження регіонів як соціопросторових цілісностей, але й допомагає істотно скоригувати уявлення про взаємодію простору і часу на різних історичних етапах. І що не менш важливо – воно закладає міцні теоретичні підвалини для вдосконалення регіональної структури і нормативно-правової основи територіальної організації.

Природно, що сучасна регіоналістика не може не спиратися на міцний фундамент мікроаналізу, сформований в рамках локальної історії. Локалізм в історичних дослідженнях – запорука відходу від схематизму, метод заглиблення у масив інформації, максимально наближений до людини. Утім, у цьому заглибленні є і свої від'ємні риси – частковості здатні звузити дослідницький спектр настільки, що “за деревами не буде видно лісу”. “Пастки деталізації” кожному історику добре відомі. Але до недавнього часу історіографія не мала надійного методологічного інструментарію для подолання контроверз типу “частина – ціле”, “загальнодержавне – регіональне – місцеве” і т.п. Найчастіше локальному відводилася роль постачальника ілюстрацій і “прикладів” для з'ясування загальних закономірностей. Поворот, який відбувся у цій сфері у другій половині ХХ століття, пов'язаний з усвідомленням ролі культури як чинника, що визначає і загальний напрям трансформаційних процесів, і його специфічні особливості на місцях.

У світовій науці помітний сплеск інтересу до мікроісторії і явищ локалізму відноситься до 60 – 70-х рр., коли британська історіографія запропонувала новий вимір дослідження “місць”. Якщо “стара” локальна історія бачила своє завдання здебільшого в тому, щоб переконливо ілюструвати місцевим матеріалом канву національної й регіональної історії, то нова локальна історія поставила перед собою завдання дати не усереднено-типове, а конкретне просторово-ідентифіковане відображення соціальної взаємодії у певних часових рамках. За Л.Репіною, уже в 60-і рр. “нова локальна історія вела інтенсивну “колонізацію” усього сільсько-міського континууму, послідовно заміщуючи старі моделі історичного краєзнавства. Методологічне переоснащення локальної історії здійснювалося на основі мікросоціологічних теорій і підходів”. Невдовзі вималювалися виразні відмінності британської і французької шкіл локальної історії. Французька школа зосереджувалася на створенні

монографічних досліджень по провінціях (тобто на внутрішньому – регіональному рівні) у широкому хронологічному діапазоні. Британська ж віддавала перевагу “мікросоціальної” історії із максимальною деталізацією дослідницьких об’єктів. Локальні спільноти розглядалися при цьому як своєрідний мікрокосм, соціальний організм, що розвивається за власними законами.

У 70 – 80-х рр. дослідницькі підходи “локалістів” диференціюються не лише географічно, але й змістовно. Одні відштовхуються від історичного ландшафту і досліджують локальність як таку – з розкриттям внутрішньої організації соціального середовища і механізмів його функціонування. Других цікавлять насамперед індивіди і їхні ідентифікації, а життя людини і групи описується через зміну соціальних ролей і поведінських стереотипів у контексті того життєвого простору, який вони займають. Обом підходам був притаманний пошук виходу з мікропростору локального соціуму на більш високу “орбіту”, що диктувало необхідність комбінування інструментів макро- і мікроаналізу. Але теоретичні моделі узагальнення набутого емпіричного матеріалу на регіональному рівні ще не були розроблені. Це дало підставу Ч.Фітьян-Адамсу для доволі песимістичного висновку: “Академічна локальна історія стала розглядатися як респектабельне інтелектуальне заняття більше через її відповідність дезінтегрованій формі історіографії, ніж через її здатність дати інтегровану версію англійського чи якогось іншого минулого”⁵.

Запропоновані англійським істориком критерії вимог до локальної історії на перший погляд можуть здатися зависокими, але він безумовно мав рацію в головному: цілісну картину історичного процесу може забезпечити лише багаторівневий підхід, коли мікро-, мезо- і макрорівні співіснують на основі інтеграції. Запропонована ним модель “соціального простору” якраз і виходила із дослідження міжгрупових і міжособистісних контактів на кількох рівнях, які частково перекривали один одиний. При цьому сполучення макро- і мікропідходів найкраще досяглося саме на проміжному рівні, у локально-територіальних структурах середньої ланки.

Нова локальна історія надала “другого дихання” багатьом традиційним напрямам дослідження територіальної організації – міській історії, історії села, муніципальній історії – і стимулювала появу нових, таких як історія прикордонних областей, транснаціональна історія тощо. Намітилася тенденція до координації дослідницьких зусиль в усіх цих напрямках. Так, за ініціативою стокгольмського “Інституту міської історії” з 1979 р. раз на три роки проводяться семінари із скандинавської

⁵ Див.: Репина Л. Новая локальная история // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках. Сборник статей. – Челябинск, 2003. – С. 10-12.

історії, матеріали яких публікуються в оглядових збірниках з міської й муніципальної історії та журналі “Localhistorya”. “Британська асоціація локальної історії” видає журнал “Локальний історик” (“The Local Historian”), піднімаючи у ньому, між іншим, і концептуальні проблеми мікроісторії. Журнал видається не лише у паперовому вигляді; його матеріали можна знайти і у мережі Інтернет⁶.

Науковці СРСР лишалися поза процесом оновлення методологічних підвалин місцевої історії досить довго. Відповідну нішу займало підтримуване на державному рівні краєзнавство – під цей бренд підводилася не тільки і не стільки наукова, скільки науково-популяризаторська й просвітницька діяльність. Несміливі спроби визначити концептуальні межі краєзнавства, які робилися ще в кінці 20-х рр., були відразу ж припинені спочатку навішуваннями ідеологічних ярликів, а потім і масовими репресіями проти учасників краєзнавчого руху. Внаслідок цього краєзнавство перетворилося на знаряддя обслуговування утилітарних завдань політики. У 30-х рр. його головним завданням вважалася “всебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил округи (району)”⁷, а у повоєнний час – увічнення пам’яті полеглих у Великій Вітчизняній війні. У аморфному, невизначеному стані краєзнавство перебувало аж до середини 60-х рр. Надалі воно розвивалося здебільшого у руслі “краєлюбства” – у краєзнавчому русі об’єднувалися і фахівці, й любителі, включаючи шкільну молодь. І хоч завдяки такому симбіозу вдалося створити чимало вартісних праць (Україна мала, приміром, безпрецедентний досвід об’єднання зусиль майже 100-тисячного колективу ентузіастів у масштабному 26-томному проекті “Історія міст і сіл”), все ж краєзнавство лишалося переважно скарбницею нагромадження емпіричного матеріалу. Рівень його науково-методологічного осмислення лишався невисоким, а зарубіжні новації з порога відкидалися як прояви “загнивання буржуазної науки”.

Деякі уявлення про те, як на Заході оцінювався потенціал радянського краєзнавства, може дати виступ американського історика С.Коткіна на міжнародному семінарі “Методологія регіональних історичних досліджень. Російський і зарубіжний досвід”, проведеному у червні 2000 р. у Санкт-Петербурзі у рамках мегапроекту інституту “Відкрите суспільство”. Він досить відверто наголосив на тому, що в Радянському Союзі “краєзнавство було включене у пропаганду цінностей і методів більшовицького плану з насильственої соціалістичної перебудови країни, встановлення диктатури партії і особистої диктатури Сталіна” і що “інтерес до краєзнавства набував форми бюрократичної боротьби за контроль над ним”. Утім, як об’єктивний дослідник, Коткін з

⁶ Маловичко С.И., Булыгина Т.А. Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

⁷ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С.9.

великою повагою і навіть подивом говорив про досить високий загальний рівень радянського краєзнавства, віддаючи данину і щирій захопленості ентузіастів, і – в ряді випадків – високій майстерності. Краєзнавству, підкреслив він, варто завдячувати тим, що були запитані і дістали розвиток багато здобутків дореволюційних науковців, зокрема у сфері історичної географії й етнографії⁸. Не випадково упродовж 90-х рр. на Заході існував специфічний інтерес до спадщини радянського краєзнавства. У семінарі з проблем індустріалізації СРСР у Бірмінгемському університеті спеціально досліджувалася проблема “Етнографія і краєзнавчий рух в Росії в 1921 – 1930 рр.”. У 2000 р. у Парижі за ініціативою Сорбонни було проведено міжнародну конференцію “Краєзнавство в Росії (1890 – 1990). Витоки. Проблеми. Відродження”.

Що ж до осмислення стану локальної історії на радянському просторі, то певним стимулом для вироблення реалістичного погляду на доробок краєзнавства стали “перебудовні” процеси. Погляд цей виявився досить критичним. Про необхідність виходу краєзнавства на сучасний методологічний рівень і “значної перебудови” чи не першими заговорили містознавці. На I Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987) І.Іонов говорив про методологічний застій, який робить примарними завдання конструювання краєзнавства як самостійної наукової дисципліни. Фактографія, доводив він, нездатна підмінити науковий аналіз, а радянське краєзнавство займалося переважно ілюстрацією формаційних закономірностей на місцевому матеріалі. Тиск “любительства” позначився на репутації цієї галузі: “краєзнавці-любители поступово відходять від завдань, поставлених перед професіоналами, заглиблюючись у вивчення минулого життя міста, біографії людей, що залишили в його історії помітний слід, у відновлення забутого обличчя вулиць і площ, справу охорони пам’яток. Цей напрям в останні роки став справді масовим, інтерес до такої інформації дуже великий, але стикування його з історією як наукою нетривке”⁹.

Останні роки існування Союзу принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему “людина і територія” треба розв’язувати комплексно і що місцеві особливості слід розглядати не як випадкові відхилення від загального правила, а як закономірний наслідок особливого роду відносин. Декларувалася необхідність нових підходів до дослідження шляхів взаємодії людини і середовища у даному регіоні, – таких, які дали б змогу зблизити сфери інтересів професіоналів і любителів і вийти на коло питань, що є об’єктом масового інтересу, “не розгубивши інструментарій

⁸ Коткин С. О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. Материалы международного семинара 19–20 июня 2000 года. – СПб., 2000. – С. 21–22.

⁹ Ионов И.Н. Проблемы изучения истории городов СССР и смежные общественно-ведческие дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 190.

високої науки”. Втім, коли справа доходила до практичних рекомендацій, йшлося знову про необхідність “більш повного використання в методології краєзнавства спадщини основоположників марксизму”¹⁰.

Особливо критичними щодо спадщини краєзнавства виявилися історики Російської Федерації. На вже згаданому Санкт-Петербурзькому міжнародному семінарі зверталася увага на зрослий в усьому світі інтерес до вивчення регіональних культур і їхніх взаємовпливів, історії повсякденності, менталітету, впливу на життєвий уклад природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників. У таких умовах велінням часу стало звернення до історико-порівняльних методик, до світового досвіду регіональних, зокрема, історико-антропологічних досліджень. На семінарі чи не вперше на повний голос було заявлено, що регіоналогія (С.Шмідт не зовсім коректно застосовував цей термін як синонім регіоналістики) утверджується як міждисциплінарна наукова і просвітницька діяльність на стику наук гуманітарного та інших профілів. При цьому зазначалося, що “регіоналогія – це комплекс більш широких (і водночас менш конкретизованих) знань, ніж краєзнавство, що включають сучасний стан регіону і сферу політології”¹¹. Ряд виступів був присвячений проблемам регіональної культурної історії, “регіональної складової” у політичному процесі, методології дослідження культурного потенціалу регіону.

Методологічною знахідкою, яка виявилася придатною для оновлення термінологічного інструментарію локальної історії, стала запропонована Санкт-Петербурзькими науковцями теорія топохрону. Упродовж 80 – 90-х рр. вчені Санкт-Петербурга в рамках постійно діючого методологічного семінару розробляли єдиний термінологічний апарат специфікації понять регіоналістики – синтезуючої дисципліни, здатної засвоїти і узгодити дослідницькі методи історії, археології, лінгвістики, антропології, етнографії та ряду інших наук у дослідженні історії населення і його культури в рамках певної конкретної території. Ввівши для характеристики ареальної єдності не в усьому безспірне поняття “історико-культурна зона”, вони представили її у вигляді сукупності як артефактів матеріальної культури, так і матеріалізованих культурних об’єктів, нерозривно пов’язаних із ландшафтом – топохронів. У такий спосіб вдалося не тільки ідентифікувати будь-яку культурологічну категорію, але й пояснити стійкість територіальних кордонів при зміні епох, культур, етносів, формацій.

У роки свого становлення історична регіоналістика постійно апелювала до спадщини краєзнавства, але ніколи не приймала її цілком. Заявивши про “зміну концептуальних парадигм, або становлення нової

¹⁰ *Ионов И.Н.* Указ. соч. – С. 190-193.

¹¹ *Шмидт С.О.* Краеведение и региональная история в современной России // *Методология региональных исторических исследований.* – С. 14.

наукової парадигми гуманітарного знання”, вчені-регіоналісти запропонували заново оцінити базове значення культууроутворюючих факторів у життєдіяльності суспільства, “оцінити культурну і засновані на ній форми самосвідомості – як основний інтегруючий суспільний фактор”. У визначенні координат парадигмальної позиції Санкт-Петербурзької регіоналістики використовувалися новітні напрацювання наукознавства, причому діапазон парадигм регіоналістики виявився дуже широким – від етнологічної (культура = етнос) й соціологічної (культура = модель соціуму) до комунікативно-культурної і психометричної (семіотичної)¹². На цій основі вдалося успішно здійснювати реконструкцію історико-культурних зон – від найдавніших часів до сучасності. Певна невизначеність базового об’єкта компенсувалася формалізацією уявлення про системну пов’язаність локального культурного фонду, причому в поняття “культурний фонд” вкладалися вся сукупність створених населенням регіону матеріальних (артефакти) і ідеальних (ментифакти) цінностей, включаючи мовні форми існування останніх.

Вітчизняне бачення історичної регіоналістики, яка виділилася в Україні в окремий науковий напрям на рубежі ХХ і ХХІ ст., теж будується на розгляді регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи, але як базове умовне поняття вводиться не історико-культурна зона, а історико-географічний регіон. Це не означає заперечення соціокультурного напрямку досліджень, але має на меті уточнення меж “територіальних соціумів”. При виділенні тих чи інших історико-географічних регіонів враховуються: характер розселення тамтешніх мешканців і способи освоєння ними території, ступінь збереженості ними комплексів традиційної культури й особливості їхнього менталітету. Підставою для виокремлення таких регіонів є наявність у тих чи інших територіальних утворень: а) ознак, які характерні саме для цих територій; б) внутрішніх регіональних елементів та системних зв’язків між ними. В основу ретроспективної регіоналізації кладуться природно-географічні (ландшафтоутворюючі), економічні, політичні, етнічні ознаки. Насамперед беруться до уваги відмінності у соціально-економічному і політичному розвитку, територіальній організації, правовій, політичній, соціонормативній культурі, мовні і конфесійні орієнтації.

У вітчизняному баченні історична регіоналістика не протиставляє себе краєзнавству, але пропонує інші методи дослідження “місць” (локусів) – з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. Із тієї спадщини, яку прийнято (не зовсім правомірно щодо напрацювань ХІХ ст.) вважати краєзнавчою, регіоналістика запозичує емпіричний матеріал з історії поселень, розселення, колонізаційних процесів, форм

¹² Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон / Под ред. А.Герда и Г.Лебедева. – СПб., 1999. – С. 11, 15-18.

збирання і обробки первинного матеріалу. Але значно більшою мірою вона відштовхується від напрацювань “обласництва” в історіографії, представленій іменами А.Щапова, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка та інших вчених. Залучаючи для регіонального аналізу здобутки історичної і суспільної географії, антропології, етнології, урбаністики і інших суміжних дисциплін, вона вибудовує свій науковий простір саме на міждисциплінарних стиках. На відміну від краєзнавства її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи і особливо – специфічні регіональні культурні традиції.

Співвідношення історичного краєзнавства й історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і співпадають лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами тощо.

Оскільки проблеми регіоналізації є в своїй основі міждисциплінарними, у їх науковому аналізі цілком допустимий і широко застосовується методологічний релятивізм. Співіснують як *класичні* загальнонаукові підходи (порівняльний, історичний, генетичний, еволюційний), так і дослідницькі методи, притаманні *некласичній* (системний, наукознавчий, структуралістський, конструктивістський, глобалістський, семантичний, семіотичний та ін.) та *постнекласичній* науці (синергетичний, ноосферологічний, пасіонарний, екоеволюційний тощо). Як правило, перевага віддається генетико-еволюційному підходу, який відкриває найкращі можливості для висвітлення процесів етногенезу і демогенезу на досліджуваних територіях.

Лишається відповісти на головне запитання: яке місце належить краєзнавству, з одного боку, і регіоналістиці, з другого, в системі нової локальної історії і як співвідносяться усі три поняття. Оскільки дисциплінарне поле нової локальної історії ще належним чином не окреслене, у цьому питанні співіснують різні підходи. Одні розглядають локальну історію скоріше не як секторальну історіографічну дисципліну, а як метод, і бачать її відмінність від краєзнавства насамперед у тому, що локальне історичне дослідження обов’язково має бути вбудоване у надлокальний історичний контекст; у цьому вбачається гарантія того, що воно “не набуває антикварного профілю” (І.Нарський). Інші, також схильючись до пріоритету методу, бачать місце локальної історії у прикордонному просторі субдисципліни, що оформилися нещодавно – мікроісторії, історії повсякденності, гендерної, інтелектуальної, персональної історій

(Н.Алеврас). Для третіх локальна історія (історія місця) – те ж саме краєзнавство, але осмислене з позицій сучасних методологічних підходів (О.Шурупова)¹³.

Найбільш радикальні прихильники нової локальної історії вбачають у ній не тільки засіб боротьби з догматизованим класичним історичним мисленням, але й ознаку появи “нового типу місцевої *рефлексивної історії* в рамках нової історіографічної культури”¹⁴. Уже цитовані С.Маловічко та М.Мохначова у протиставленні “старих” і “нових” підходів ідуть досить далеко і навіть порушують питання про їхню несумісність. У краєзнавстві вони бачать екстенсивну модель дослідження і “антикварну” практику історієписання, у якій присутнє коментування усього, що є в наративних джерелах, історичній літературі, легендах, усній історії. “Нерідко таке історієписання пов’язане з некритичним ставленням до ”фактів” і суджень, аж до вибудови довільних історичних фігур”. При цьому звертається увага на те, що у частини дослідників, які вважають себе носіями нормативного історичного знання, сформувався ставлення до краєзнавства як чогось “Іншого”. Звідси поява метафор, які подають співвідношення дисциплінарної і місцевої історії як “різних культурних берегів”, “вулиці з двостороннім рухом” тощо.

Хоча автори доводять, що у пропонованій краєзнавством практиці “немає нічого негативного” і що “історичне знання не універсальне, воно лише багаторівневе”, все ж вони обстоюють необхідність “дотримання рамок вироблених у науці стандартів”¹⁵. З цим останнім можна погоджуватися чи ні, але стурбованість московських і ставропольських науковців з приводу застосовуваних у краєзнавстві методів загалом зрозуміла. Заслуговують на увагу і їхні пропозиції щодо необхідності уточнення і навіть перегляду понятійно-категоріального апарату досліджень у галузі регіоналістики, методологічних підходів і методики історієписання взагалі.

Навряд чи названі автори знайомі з українськими науковими розробками у галузі історичної регіоналістики (мабуть, мовний бар’єр на заваді), але декларовані ними підходи до уточнення предметного поля регіоналістики до наших надзвичайно близькі. У рамках вже згаданого центру “Нова локальна історія” Ставропольського державного університету і Російського державного аграрного університету пропонуються підходи до перегляду системних і інституційних “надбудов” наукового

¹³ Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках. – С. 28, 58, 171.

¹⁴ Колесникова М.Е., Маловичко С.И. Исследовательская практика новой локальной истории и “вспомогательные” исторические дисциплины // <http://www.newlocalhistory.com.bookshelf>.

¹⁵ Маловичко С.И., Мохначева М.П. Указ. соч.

знання, які в українській соціогуманітаристиці уже апробовані¹⁶. Це стосується реанімації айзардівського поняття “регіональна наука”, розгляду глобалістики і регіоналістики як взаємопов’язаних форматів впливу на концептуальні основи галузевої історичної науки та її інституційну інфраструктуру тощо.

Важче поділити емоційні настанови ставропольців і москвичів щодо “порогів і вад” не/сумісності” регіоналістики, краєзнавства й локальної історії. Радше говорити тут не про сумісність/несумісність, а про певні фази чи ступені розвитку наукового знання. Еволюція історичної думки іде від збирання й накопичення фактів до їх осмислення, від простіших до складніших прийомів історієписання, від розуміння локалізму як власного простору до усвідомлення важливості ширших, аж до глобалістських, підходів. Зрозуміло, що коли дослідник чи наукова школа затримуються на якійсь попередній стадії, це викликає реакцію несприйняття у більш “просунутих” колег. Але навряд чи варто применшувати евристичний потенціал тих наукових напрямів, які роблять ставку на масовість і всепроникність – аж до рівня окремого села чи монастиря. Адже надзвичайно важливо зберегти в історичній пам’яті не лише найдрібніші деталі побуту предків, але й їхні духовні поривання, міфічні уявлення, легенди тощо. Чим вужчим при цьому буде дослідницьке поле, тим більше гарантій донесення до свідомості нащадків не лише етапних віх, але й тих “дрібниць”, без яких немає історії як такої.

Варто відчувати й небезпеки, які криються у кон’юнктурності нових підходів. Якщо говорити про дослідницьку сферу нової локальної історії, то її відмінність від “старої” загалом важковловлювана. Соціокультурні підходи, які кладуться в основу розрізнення, надто загальні, щоб вибудувати межі й окреслювати проблемні поля. Тим часом мода на “новизну” здатна штовхати дослідників, що працюють практично на одних і тих самих дослідницьких теренах, до пошуку “інакшості”, яка може існувати лише у їхній свідомості.

Для аналізу співвідношення понять і підходів, що становлять тезаурус “старої” і “нової” локальної історії, може виявитися корисним зауваження Т.Куна про те, що “наукове знання подібне до мови” і що тут є “проблема перекладу”¹⁷. Кумулятивність наукового знання визначається тим, що, за М.Бунге, “будь-яка історична послідовність наукових теорій є зростаючою у тому розумінні, що кожна нова теорія включає... попередні

¹⁶ Див.: *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики. – К., 2003; *Вона ж:* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 6; 2002. – № 2; *Вона ж:* Концептуалізація історичної регіоналістики в системі соціогуманітарного знання // Україна соборна. Збірник наукових статей. – Вип.1. – К., 2004.

¹⁷ *Кун Т.* Структура наукових революцій. – М., 2001. – С. 268.

теорії. І у цьому процесі ніщо і ніколи не втрачається”¹⁸. Кожне нове покоління дослідників задає минулому (точніше – історичним джерелам) свої запитання і намагається самоутверджуватися за рахунок критичного ставлення до доробку попередників. Але у безперервному процесі історичного пізнання і справді “ніщо й ніколи не втрачається”. Як і ціна будь-якого антикваріату, цінність “антикварних” підходів у науці також може зростати з часом.

На наш погляд, поле локальної історії достатньо широке, щоб вмістити і нові концептуальні пошуки, і старі підходи, включаючи ті, які прийнято характеризувати як “антикварні”. Всі вони досить вдало об’єднуються поняттям “мікроісторія”, і тут цілком можливим є поєднання і нового теоретичного арсеналу мікроаналізу, набутого у кінці минулого і на початку нового століття, і “старих”, перевірених досвідом праці кількох поколінь “документалістів” і позитивістів, “фактографічних” прийомів і методів. Важливо лише навчитися розрізняти наукові висновки й дилетантські спроби і бачити якісну відмінність фундаментального наукового знання від історичної публіцистики.

Сказане ніякою мірою не применшує значення тих наукових пошуків, які ведуться різними науковими школами в рамках нової локальної історії. Навпаки, її предметне поле, на наш погляд, ще не оцінене належним чином як плацдарм для виходу за межі лінійної, “подієвої” історії, де історичний процес постає у вигляді безперервного ланцюга подій, пов’язаних між собою причинним зв’язком. Таку схему подеколи іменують антропоморфною, оскільки спрощені трактування причинності ставлять у фокус дослідження людські вчинки, точніше, дії царів, полководців, генсеків тощо. Методологічна вразливість таких підходів особливо впадає в очі, коли йдеться про віддалені від нашого часу події – у будь-яких історичних змінах відшукується суб’єктивна складова, а наші далекі пращури наділяються мисленням сучасної людини.

Шляхи виходу за межі лінійних схем відшукуються на всьому просторі історіографічного знання, і особливо інтенсивно – у межах “національних” історій. Нові можливості вбачаються переважно у синтезі соціальних і культурних підходів; дослідження менталітету певних спільнот виступає пріоритетним полем пошуку системних зв’язків і функціональної детермінації. Нова локальна історія також іде цим шляхом, але нові методи ретроспективного аналізу “політичних ландшафтів”, процесів формування локальної самосвідомості і регіональної ідентичності (окрім хіба що мікросоціологічних) нею ще не запропоновані. Краще стоїть справа з методиками. Застосовувані нідерландськими дослідниками методи вивчення міської історії по чотирьох напрямках (когортний аналіз, структурний аналіз, аналіз документів місцевої влади і

¹⁸Цит. за: “Научный реализм” и проблемы эволюции научного знания. – М., 1984. – С. 81.

бюджетів, аналіз даних місцевої періодики) використовується, приміром, в ході реалізації проекту “Інтегральна історія на локальному рівні” у Ярославському державному університеті¹⁹.

Історична регіоналістика, завдяки більш тісному зв’язку із комплексом географічних дисциплін, просунулася дещо далі в обґрунтуванні власних методологічних підходів і принципів. Запозичений із сфери природничих наук біогеодетерміністський метод дає змогу розглядати регіон (реально зафіксований чи умовний) як соціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їхнім впливом власну культуру життєзабезпечення. Метод генералізації, також запозичений із географії, пропонує критерії відбору найбільш істотного і специфічного саме для даного регіону. А методи абстракції й моделювання допомагають обирати із усієї багатоманітності суспільних зв’язків і історичних уявлень саме ті, які притаманні даній території, і створювати на цій основі узагальнений образ регіону, а за потреби і відповідну прогностичну модель. Застосування цих і багатьох інших методів дає змогу не лише досліджувати у різних часових рамках багатобарвні прояви регіональності й регіоналізму, але й вибудовувати типологію регіонів, інструментарій дослідження просторових утворень.

Що в перспективі може дати виокремлення історичної регіоналістики в самостійний науковий напрям? По-перше, це дасть змогу організаційно об’єднати досі розрізнені зусилля представників різних наук. По-друге, це створює передумови для зосередження зусиль на найбільш гострих проблемах. По-третє, таке виокремлення відкриває можливість піднятися у дослідженні регіональної специфіки від конкретно-емпіричного аналізу до теоретичних узагальнень. Нарешті, відкриваються нові перспективи інтеграції в науковому просторі, створюються умови для формування нового наукового середовища, нових наукових шкіл і напрямів.

Історична регіоналістика в авторському розумінні – це генеалогія і анатомія регіонів, простежена у певному часовому вимірі. Це також історіографічне осмислення генези й еволюції регіональної специфічності з характеристикою регіональних наукових центрів, основних наукових шкіл, що розробляли проблеми регіонального розвитку, комплексу відповідних джерел. Зрештою це старі й нові концепції регіоналізму, подані крізь призму українського історичного досвіду, а також суспільний контекст їх сприйняття, включаючи здобутки краєзнавства як громадського руху.

Головне для фахівця-регіоналіста – схопити сутнісні особливості регіону як цілісності, проаналізувати характер колонізаційних, модернізаційних, міграційних, соціальних, демографічних та інших процесів з тим, щоб максимально чітко окреслити регіональні особливості у

¹⁹ Шустрова И. Интегральная история на локальном уровне: методика, источники, результаты // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках. – С. 34-47.

способі життя та ментальності людей, простежити витoki їхніх ціннісних орієнтацій, спрогнозувати перспективи розвитку регіону. Можливим і доцільним може бути виділення кількох рівнів історико-регіональних досліджень: нижній (“мікро-”) рівень – місто, село, район, середній (“мезо-”) рівень – область, автономна республіка і вищий (“макро-”) рівень – історико-географічний регіон.

Але якщо в систему історичної регіоналістики органічно включені поселення, то як мають співвідноситися між собою поняття “регіональна історія” і “нова локальна історія”? Як правило, вони вживаються як однопорядкові або перше входить у друге. Але загалом поняття “регіональна історія” належить до числа найбільш розмитих і неусталених. Що мається на увазі: історія регіонів як певних цілісностей? Будь-яка локальна історія? Історія, яка пишеться в регіонах? Історичне знання про регіони? Як правило, відповідями на ці питання історики себе не обтяжують, застосовуючи поняття “регіональна історія” відповідно до своїх уподобань.

З цим, очевидно, доведеться миритися, адже уникнення вже усталеної багатозначності – справа непроста. Оптимальною була б домовленість про застосування поняття “регіональна історія” лише до аналізу регіонального розвитку, тобто позначати ним історію конкретного регіону (або їх певної сукупності) з системою “горизонтальних” і “вертикальних” зв’язків і притаманною регіону ідентичністю. А дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку підводити під формули “локальна історія”, “місцева історія”. Поняття ж “краєзнавство” залишити для конкретно-оглядової і науково-популяризаційної сфери. Проте, як відомо, домовленості між істориками з приводу термінологічних проблем існують лише у сфері побажань.

Що ж до регіонального рівня наукових досліджень (не в розумінні місця здійснення, а в розумінні окреслення об’єкта наукового пошуку), то навряд чи доцільно вводити його в рамки локальної історії (як “старої”, так і “нової”). На наш погляд, “ніша” регіоналістики – мезорівень, і саме в його межах має вибудовуватися поміж іншим і історія розселення. У такому баченні регіон виступатиме не просто як “місце” чи “периферія”, а як реально існуючий (або “уявлений”, як нація у андерсонівському розумінні) соціальний організм із своїми природно-географічними особливостями. При цьому територія регіону має розглядатися не як безлике “середовище проживання”, а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття, політичних, у тому числі електоральних, симпатій.

Створений в Інституті історії України НАН України Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики вбачає своє основне завдання як у осмисленні ролі регіональних чинників у житті українського суспільства на різних історичних етапах, так і в дослідженні в історичній ретроспективі особливостей його територіальної організації. Розгляд регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи відкриває широкі можливості для синтезу макро-, мезо- і мікроісторичних підходів, вивчення ритмів соціального життя, соціально-культурних кон-

текстів моделювання можливих варіантів регіонального розвитку. Нового стимулу для свого розвитку набуває традиційна для України проблематика історії поселень і колонізаційних потоків, а поряд з цим починає освоюватися майже нерозроблена цілина проблем теорії і історії територіальної організації, зокрема формування адміністративно-територіальної структури і систем місцевого самоврядування.

Зрозуміло, що становлення історичної регіоналістики в країні, яка успадкувала від попередніх політичних режимів безліч територіальних проблем, зустрічається з чималими труднощами. Об'єктивний характер більшості з них є наслідком тривалого розвитку українських регіонів у складі різних держав і навіть різних цивілізаційних систем. Версії “регіонального розколу” вже стали в Україні часто вживаним політичним штампом, і хоча поки що це всього лиш метафора, поява регіональних центрів впливу вже ніким не оспорується. Те, що саме Партія регіонів виявилася у минулій парламентській кампанії лідером електоральних симпатій і зосередила у своїх руках головні важелі виконавчої влади, теж потребує наукового осмислення. А отже, історична регіоналістика не зможе замикатися лише в рамках ретроспективного дослідження регіональної специфічності. Вона має шанси на існування лише за умови виходу у суміжні сфери наукового знання і синтезування доробку фахівців з теорії управління й економіки, географії і державознавства, статистики й демографії тощо.

Сьогодні вже можна говорити про те, що історична регіоналістика в Україні визначилася із своїм теоретико-методологічним інструментарієм. Поряд із введенням основного операційного поняття – історико-географічний регіон, вона розширює спектр застосування і водночас чіткіше окреслює дисциплінарні рамки десятків інших понять і термінів – регіон, район, ареал, топос, образ території, поселення, система розселення, демогенез, топохрон, колонізація, географічна мобільність тощо. Одне з непростих розв’язуваних завдань – концептуалізація поняття “соборність”, яке у вітчизняній традиції є своєрідним заміником поняття територіальної єдності. Особлива увага останнім часом приділяється окресленню системи понять, які стосуються адміністративно-територіального устрою – територіальна суспільна система, адміністративно-територіальна одиниця, населене місце, населений пункт, політико-адміністративне управління, територіальна громада і т.ін.

Найбільша трудність у систематизації знання про регіони полягає у тому, що прив’язка до “місця” вимагає конкретності історико-географічного контуру, але далеко не завжди місце історичної дії піддається чіткому визначенню. Одеська дослідниця Т.Попова показала це на прикладі Південної України: якщо йдеться про тривалий період, вибір критерію для позначення територіальних кордонів регіону доволі складний. Вихід пропонується шукати на шляху застосування до розгляду регіональної історіографії як об’єкту пізнання поняття куматоїд (від гр. *хвиля*). Подібно до хвиль, які виникають і розпадаються, але не зникають, об’єкти дослідження в регіоналістиці постійно змінюють свої просторові контури.

Регіональна історіографія – це об’єкт з “плаваючими” контурами, таке соціокогнітивне явище, яке не піддається ідентифікації повним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття, тобто є куматоїдом. Явища такого куматоїдного типу, зауважує автор, потребують для визначення об’єкта періодизації власних методологічних засобів. При цьому вона застерігає, що на когнітивному рівні переплетення або різночитання змістовних полів об’єкта, що виступає під певним найменуванням, з позицій методологічної толерантності закономірне й продуктивне²⁰.

Уже один цей приклад свідчить, як багато у сфері історичної регіоналістики складних проблем і дискусійних сюжетів. Роль трибуни для дискусій ми відводимо альманаху “Регіональна історія”, який у сукупності з іншими, які вже належно оцінені науковцями (“Соціум”, “Соборна Україна”, “Ейдос” та ін.) має забезпечити переведення дослідницької уваги на рейки освоєння нових методологічних підходів і джерельних масивів.

Отже, регіоналістиці в її вітчизняному розумінні немає потреби конкурувати ні з краєзнавством, ні з “старою” чи “новою” локальною історією. У них власні дослідницькі поля й дисциплінарні пріоритети. Інша річ, що поле для співдії і перехресного обміну методами й методиками тут неозоре. Для регіоналістики справою честі є перетворення локального джерельного матеріалу з ілюстративного на самоцінний, як і рух у зворотньому напрямі – збагачення локальної історії систематикою територіального членування. Саме регіоналістиці під силу зацікавити істориків-локалістів новими підходами, запропонованими в рамках “нової політичної історії” – осмисленням особливостей ментальності і політичної культури, дослідженням електоральних настроїв в регіональному розрізі.

Локально-історична перспектива має в історіографії привабливий вигляд і непоганий шанс на визнання. Але не меншою (гадаємо, що більшою) мірою перспективним є “історіографічний регіоналізм”, здатний на новому методологічному рівні впорядкувати історичне знання за “горизонтальним” принципом і намічати віхи для розробки моделей районування і вдосконалення адміністративно-територіальних структур. Адже прикладна районістика, без якої не може обійтися жодна держава, здатна існувати лише на фундаменті історичного регіонаознавства. В умовах вже налагодженого трансдисциплінарного обміну поняттями, методами, дослідницьким інструментарієм є всі підстави говорити про історичну регіоналістику як про поле синтезуючої систематики і прогнозного моделювання.

²⁰ *Попова Т. К. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 8-9. У двох частинах. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 335-342.*